

5205

ISSN 0027-8084
UDK 808.61/.62

ИНСТИТУТ ЗА СРПСКИ ЈЕЗИК САНУ

Наш језик

НАШ ЈЕЗИК

XXXVI/1-4

**БЕОГРАД
2005**

НАШ ЈЕЗИК

Књига XXXVI

Св. 1–4 (2005)

САДРЖАЈ

Ч л а н ц и

О тзв. „транзитивним именицама“ које означавају људска бића (МИЛКА ИВИЋ)	1
Грамматичке особине дискурса електронских ћаскаоница (БИЉАНА РАДИЋ-БОЈАНИЋ)	6
Деклитизација везника — неки теоријски и практични проблеми (теоријско-терминолошки приступ) (ЈЕЛЕНА ЈОВАНОВИЋ)	16
О везном вокалу и везном морфему у неким основним типовима сложеница у српском језику (СТАНИМИР РАКИЋ)	35
Префиксална творба речи — деривација или композиција (наставни и ваннаставни аспект) (ЈОВАНКА РАДИЋ)	54
Метафорични појам 'лица' у контексту теорије о учтивости (БОЈАНА МИЛОСАВЉЕВИЋ)	68
О једном типу морфосинтаксичког речника (ГОРДАНА ШТРЕБАЦ)	76
Значења изведених апстрактних именица у српском језику (на материјалу из Речника САНУ и Речника МС) (НЕНАД ИВАНОВИЋ)	86
Неки аспекти прагматичке употребе деминутивних именица (ВЛАДАН ЈОВАНОВИЋ)	100
Семантичко-деривационо гнездо лексеме <i>радићи</i> (МИРЈАНА ГОЧАНИН)	104

П р и к а з и

Милка Ивић, О речима. Когнитивни, граматички и културолошки аспекти српске лексике. Лингвистички огледи, пет, Библиотека ХХ век 151, Београд, 2005, 139 стр. (МАРИНА СПАСОЈЕВИЋ)	127
Срето Танасић, Синтаксичке теме (ИВАНА КОЊИК)	134
Предраг Пипер, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић, Асоцијативни речник српскога језика, Део I, од стимулуса ка реакцији, Београд, 2005, 525 стр. (ДРАГАНА РАДОВАНОВИЋ)	139
Предраг Пипер, Рајна Драгићевић, Марија Стефановић, Асоцијативни речник српскога језика (I део; од стимулуса ка реакцији), Београд, 2005, 5–525, изд. Београдска књига, Филолошки факултет Универзитета у Београду, Службени лист (ДАРИНКА ГОРТАН-ПРЕМК)	143
Милорад Радовановић, Планирање језика и други списи (СРЕТО ТАНАСИЋ)	146
Српски језички саветник (НАТАША ВУЛОВИЋ)	150

ЈОВАНКА РАДИЋ
(Институт за српски језик САНУ, Београд)

ПРЕФИКСАЛНА ТВОРБА РЕЧИ — ДЕРИВАЦИЈА ИЛИ КОМПОЗИЦИЈА (Наставни и ваннаставни аспект)

Традиционални приступ творби речи, по коме се префиксални начин творбе укључује у слагање, постао је неприменљив када је у науку о језику уведен нов принцип класификације морфема. Увођење термина афикс и сврставање префикса и суфикса у исти тип творбених јединица, чије су функције и значења битно различити од функција и значења коренских морфема, — намеће потребу да се префиксација искључи из слагања и обједини са суфиксацијом. Сукобљавање традиционалног и савременог у приступу творби и творбеним јединицама појављује се као проблем у настави српског језика, али и у науци.

Кључне речи: творба речи, творбени начин, афикс, коренска морфема, творбена основа, префиксација, суфиксација, значење, функција, настава.

Настава сваког предмета, у складу са темељним дидактичким принципом научности и истинитости, подразумева примену научних сазнања у образовању. То подразумева и потребу да се у одређеној научној области, поред осталог, води рачуна и о начинима на које ће се у образовању преносити и усвајати научни садржаји и формирати појмовна база дате научне области. У настави граматике то подразумева потребу да се усагласе начини на које ће се одређени научни појмови, апстрактни по својој природи (нпр. субјекат и предикат), *уойшиїавайи* а не упрошћавати. Сваки научни појам у почетку мора бити толико широко постављен како би у наредним образовним циклусима у свој оквир могао примати нове аспекте приступа датом појму, да се једном усвојени појмовни оквири на вишим образовним нивоима не би морали изнова постављати и редефинисати. Иако ово јесте најважнији проблем у настави језика на различитим образовним нивоима, нас овом приликом занима један други дидактички, и не само дидактички принцип, принцип логичности или методолошке консеквентности, и проблеми који се у одређеним областима граматике, и наставе граматике, са тим у вези појављују.

1.0. Наиме, у области морфологије оперишемо са морфемом, која је основна јединица на том језичком нивоу, и која, у зависности од свог значењског потенцијала и степена самосталности, може припадати

типу коренске морфеме или типу афикса, језичких јединица (знакова) који учествују у творби речи и флексији. Афиксалне морфеме које учествују у творби речи се у зависности од положаја у односу на коренску морфему деле даље на префиксе и суфиксе, и дефинишу као несамосталне јединице чије се значење остварује у вези са коренским морфемама, односно, творбеним основама.¹ Како је и логично, даље се изводе закључци да у српском језику нове речи настају на тај начин што се остварује веза (спој) творбене основе и афикса, када се говори о изведеној речи, или спој две творбене основе, односно коренске морфеме, када добијамо сложену реч. Међутим, упркос констатацији да су сви афикси јединице које „само са творбеним и граматичким основама са којима ступају у везу имају значење, [...] које се ни у реченици, ни у језику уопште не налазе самостално, изван тих веза“ (Станојчић/Поповић 2002: 69), у граматицима српског језика речи настале префиксацијом и даље се сврставају у сложене речи.² Иза напомене „да су многи *префикси* постали од других врста речи, пре свега од предлога и прилога“,³ наглашава се да су „они у грађењу нових речи — везане (несамосталне) морфеме“⁴ и да „заједно с речју којој се додају носе ново значење целе те речи“ (Исто). Овим ставом су јасно одбачени стари аргументи за сврставање префиксалних твореница⁵ у сложене речи, којима су, упркос томе, прикључене у поглављу о творби (Исто: 149, 161–162). Сврставање префиксалних твореница у сложене од почетка је у контрадикцији и са констатацијама да се „основно значење простог глагола чува и у сложеном, а префикс у њ уноси само неку модификацију“ (Стевановић 1975: 434), односно, „да суфик-

¹ Сам термин *творбена основа* различито се тумачи у нашим граматицима. По једној од њих (Станојчић/Поповић 2002: 72) постоје два типа творбених основа: корен речи (коренска морфема) и граматичка основа речи, при чему је садржај овог другог термина, као и сам термин, везан за морфологију у ужем смислу, где има врло одређено значење, а мање за творбу речи. Чињеница је да поред коренске морфеме и граматичке основе, творбену основу лексичких речи чине и друге форме у којима (или са којима) коренска морфема живи (исп. *чуд-ан*, *чудес-ан*; *сед-ишће*, *седел-ачки*).

² Тако је у свим прегледаним уџбеницима (в. Литературу) — универзитетским и у граматицима за средње и основну школу.

³ Нерешено је, међутим, и само питање порекла префикса и предлога у индоевропским језицима. Примера ради, Сосир (2004: 258–259) је у вези са јединицама које „служе као префикси и предлози“ тврдио да „оне у праиндоевропском нису служиле ни као *префикси* ни као *предлози* [...] да су представљале једанаесту врсту речи, непознату у нашим класификацијама“; док је Мартине (1973: 161) сматрао да је у латинском језику поред система падежних наставака постојала „серија старих адверба, који су постепено прерасли у предлоге за означавање функције и тако конституисали један врло комотан и користан инструмент“. Да су предлози по пореклу прилошке речи, сматрао је и Белић (1958: 67).

⁴ Супротно овом, И. Клајн сматра да су, за разлику од суфикса, „неки префикси слободни, или бар обликом једнаки слободним морфемама“ (Клајн 2002: 179), што је у неслагласности са његовим општим погледом на префиксацију (в. напред).

⁵ Термин *творена реч* или *твореница* употребљава се у новијој литератури са значењем опозитним термину *просја* (нетворсна, немотивисана) реч, обједињујући *извођење* и *слагање*, односно *префиксацију*, *суфиксацију*, *слагање*, па и *конверзију* (исп. Поповић 2003: 12, Клајн 2002: 180). Са тим се значењем термин *твореница/творена реч* употребљава и у овом раду.

си (наставци) којима се граде изведене речи немају свог посебног значења [...], као год и префикси” (Исто: 452). На сличан је начин и Белићеве учење да „правим сложеним глаголима можемо назвати [само] глаголе са префиксима“ у контрадикцији са становиштем да су префикси „засебне творачке јединице“ које „уносе у њ [у глагол] измену реалног значења“ или „измену глаголског вида“ (Белић 1949: 295).⁶

Јасно је да не постоји ниједан начин да се у настави објасне разлози за сврставање префиксалног начина творбе у творбу слагањем.⁷ Проблем се посебно испољава на нижим образовним нивоима, када се не може тражити помоћ у дијахроном приступу.⁸ У наставној пракси која се заснива на синхронном приступу језичким чињеницама немогуће је објаснити зашто реч која у својој структури има коренску морфему и један од афикса, префикс као јединицу без самосталног значења, сматрамо сложеном, а ону са суфиксом изведеном. Недовољан би био и разлог садржан у чињеници да творба суфиксацијом често подразумева промену граматичког статуса речи, односно промену врсте речи, што се у творби префиксацијом не дешава. Ово би било недовољно и због тога што се творбеним јединицама приступа (или треба приступати) са семантичког аспекта, јер је у семантици сврха творбених механизама у језику. Принцип активне наставе, на коме се данас нарочито инсистира, а који се увек у продуктивном учењу морао подразумевати, не допушта овакав начин презентације чињеница. Стога се намеће питање да ли се заиста у српској граматици творба речи префиксацијом не може посматрати на сличан начин као и творба суфиксацијом, односно, да ли су заиста речи настале префиксацијом сложене речи?

Различите врсте граматичких тестирања које сам имала прилике да организујем у настави на различитим образовним нивоима указују на то да испитаници који су усвојили представе о три основна типа структуре речи у српском језику (просте, изведене и сложене речи), најчешће „греше“ сврставајући речи настале префиксацијом у групу изведених речи. Примера ради, на тесту за пријемни испит на Учитељском факултету у Јагодини (јун 2005) кандидати су из области творбе речи добили два задатка: у првом се тражило да се из низа речи (*грана, цветић, Београд, књига, бол, земљојис, њисар, глава*) издвоје просте, изведене и сложене речи, док је у наредном питању тражено да се одговори (заокружи један од понуђених одговора) да ли је глагол *изгласати* а) *јросић*, б) *изведен*, в) *сложен*. Како у првом питању нису били понуђени могући одговори, на њему се могло доста поуздано проценити у којој су мери кандидати разумели основне принципе

⁶ Сва наведена својства префикса у истој мери карактеришу и суфиксе (в. Белић 1949: 57).

⁷ У тестовима за проверу знања на различитим образовним нивоима по правилу су у питања из области творбе укључене префиксалне творенице.

⁸ Да би и оваква врста „помоћи“ могла донети више штете него користи, упозоравао је још Сосир: „можемо само да изјавимо да од историјског посматрања облика [...] које је једино усмерено ка историјским наслеђима неких речи које од једног до другог тренутка служе у хиљаде сврха, нема у принципу никаквог значаја“ (Сосир 2004: 43).

творбе речи у српском језику. На то је питање од 167 тестираних тачно одговорило 90 (54%). Кандидати који су тачно одговорили на ово питање, и у наредном питању заокружили *в) сложен* (54 кандидата), показали су у целини боље резултате у делу теста који се односио на језик (просечно 11,35 Б, од могућих 15).⁹ Да је глагол изгласати *изведен*, одговорило је чак 36 кандидата, који су у целини лошије урадили део теста који се односио на језик (остварили просечно 8,86 Б). Све указује на то да ови испитаници, који су у основи разумели основне принципе творбе, али из граматика нису механички усвојили све појединости, реч насталу префиксацијом осећају као изведену, а не као сложену реч.¹⁰ Ово истовремено упућује и на закључак да је, са аспекта језичког осећања, разлика у значењу коју у творену реч уноси префикс врло слична оној коју уноси друга афиксална морфема, суфикс. Шта све префикс повезује са суфиксом?

2.0. Појмимо од онога што се наводи као темељни аргумент за сврставање речи насталих префиксацијом у сложене, тј. од чињенице да су префикси по својој структури, неретко и по свом значењу повезани са предлозима, ређе речцама и везницима, речима које се у језику појављују као самосталне, невезане јединице. Појмимо, дакле, од ових врста речи, пре свега од предлога.

2.1. Чини се да је општеприхваћена потреба да се традиционална подела речи на променљиве и непроменљиве, заснована на морфолошким критеријима, мора допуњавати поделом речи по функционалном-семантичком критерију. У том се смислу у новијим граматицама, у оквиру основних карактеристика речи и разлика међу њима, говори о пунозначним (појмовним или аутосемантичким, лексичким, или конституентским) речима на једној страни, и о непунозначним (функционалним или синсемантичким, граматичким, помоћним или неконституентским) речима на другој (в. нпр. Станојчић/Поповић 2002: 77, 166, 193).¹¹ У ову другу групу речи убрајају се предлози, везници и речце, „речи које се употребљавају уз синтаксичке јединице да конкретизују њихове функције и односе и обележе и истакну разна граматичка значења“ (Исто: 193). Оваква подела речи нашла је одраза у приступу чи-

⁹ Тест је садржавао питања која су у целини везана за основношколско градиво, а по сложености је био једноставнији од теста који се већ годинама даје основцима на пријемном испиту за упис у средње школе. Тест је састављен на Учитељском факултету у Сомбору.

¹⁰ Од неког нарочитог значаја не могу бити одговори 77 кандидата (46%) који нису показали да разумеју суштину критерија по основу којих се речи сврставају на просте, изведене и сложене. Њих 40 је сматрало да је *изгласати* сложен, а 35 да је изведен глагол. (Само су 2 кандидата заокружила одговор под *а) ипрост глагол*.) Чини се да није без значаја податак да су у разврставању речи на просте, изведене и сложене кандидати најчешће грешили сврставајући топоним *Београд* у групу изведених речи, док се код *земљоис* у већини случајева није грешило. То можда говори да у граматици није добро ониме посматрати напоредо са апелативима. Изгледа да се интуитивно осећа да структура топонима не мора бити у вези са његовим савременим значењем, односно, да је са синхроног аспекта небитна.

¹¹ Полазећи од функционално-семантичких критерија, на сличан је начин речи у српском језику поделио и А. Белић (в. Белић 1958: 11–76).

њеницама на вишем, синтаксичком нивоу.¹² То се, поред осталог, јасно види у томе што се синтаксичке јединице са предлозима више не сма-трају и не називају *синтагмама*, него се за њих користи термин *предлошко-йадежна конструција*. На другој страни, разликовање ове две класе речи са битно различитим функционално-семантичким карактеристикама није се одразило на приступ чињеницама у области творбе речи,¹³ иако се, само по себи, намеће питање шта се дешава у међусобним односима тих јединица управо у творбеним процесима. Из ове поделе може проizaћи сасвим логична претпоставка да се ни у ком случају речи са граматичким значењем не могу изједначавати са речима које имају лексичко значење, — па ни онда кад се њихови ликови („гласовне фигуре“)¹⁴ препознају у творбеним елементима речи. Разлике у значењима и функцијама лексичких и граматичких речи упоредиве су са разликама у значењима и функцијама творбених и граматичких (флективних) афикса, и то са више различитих аспеката.¹⁵ Прве јединице у пару (лексичке речи и творбене морфеме) у одиосу на другој јединице истих нивоа имају у себи знатно више семантичког потенцијала. Истовремено, оне имају знатно више аутономности у својим значењима.

2.2. Већину граматичких речи, као и других јединица са граматичким значењима, карактерише контекстуална условљеност њихових типских значења и функција. Значења предлога као синсемантичких речи више су у њиховим синтаксичким позицијама, него у њима сама: граматичка (синсемантичка) и лексичка (аутосемантичка) реч здружено преносе „семантичку потенцију“ на граматичком плану (Грицкат 2003: 12). Промена значења и(ли) функција граматичких јединица са високом контекстуалном (синтагматском) условљеношћу њихово је пратилачко обележје. Контекстуалност значења и функција јединица на једном језичком нивоу, односно њихова полифункционалност, омогућава тим истим јединицама „шетање“ по језичким нивоима. Особина сваког језичког система је да је у њему све повезано и све условљено, да свака јединица језичког система, полазећи од оних најмањих, акцента и фонеме, има дистинктивну улогу, да у оквиру јединица различитог ранга и различите системске функције утиче на њих дајући им и мењајући значење, граматичко или лексичко, при том се и сама претварајући из јединице једног ранга у јединицу другог ранга и значења.

¹² У лексикологији су нарочито јасно подвучене резлике између пунозначних и „непунозначних или помоћних речи“ (у које су убројани и узвици). При томе се лексикологија „углавном, бави пунозначним речима“ (Станојчић/Поповић 2002: 166). Понегде се лексика и граматика доводе у опозицију која се образлаже разликама између лексичких и граматичких речи (в. Кристал 1985: *leksika*).

¹³ Исп. „Именичке сложенице [...] настају — а) обичним срастањем делова који их чине (а то су именице, придеви, глаголи, бројсви, предлози, префикси), са именицом у другом делу“ (Станојчић/Поповић 2002: 149).

¹⁴ Исп. „Фундаментална и једина разлика у лингвистици зависи од сазнања: да ли се посматра *један знак или гласовна фигура као знак*“ (Сосир 2004: 42).

¹⁵ Понегде се лексика и граматика доводе у опозицију, која се образлаже разликама између лексичких и граматичких речи (в. Кристал 1985: *leksika*).

Примера ради, једна језичка јединица истих физичких карактеристика, какав је нпр. вокал *a*, може имати улогу фонеме (*снежан* : *снажан*); као иста јединица, која и даље чува и своју дистинктивну функцију, може имати улогу јединице са значењем, творбене морфеме (*кум* : *кума*, *седети* : *седати*, *викајти* : *викнути*, *афикс* : *суфикс*), или бити граматичка (флективна) морфема (нпр. *војника* Г и А јд., *села* Н мн., *бела* придев јд. ж. р., *бела* придев мн. ср. р.);¹⁶ и најзад, бити реч, везник *a*, са посебним функцијама у језику.¹⁷ Независно од тога на ком језичком нивоу то *a* испољава своју дистинктивну или знаковну функцију, његова дистинктивност и значење почива на систему јединица са којима на одређеном нивоу паралелно функционише, односно подсистемима у оквиру којих функционише као јединица са одређеном функцијом и значењем. Као фонема (јединица без значења) *a* се испољава у оквиру фонолошког система српског језика, односно у подсистему вокала (*a*, *e*, *и*, *o*, *y*), а као творбена морфема (јединица са везаним значењем) испољава се у систему творбених јединица (афикса) одређених граматичко-семантичких класа.

Дакле, ако се језичка јединица одређених физичких карактеристика, односно одређене фонолошке структуре, појави као јединица са различитим системским функцијама, које се уз то остварују и на различитим језичким нивоима, та се јединица у оквиру сваке системске функције остварује у контексту других јединица које дату функцију обављају, а не у контексту сличности са јединицама истих физичких карактеристика. Као што морфема *-a* своја граматичка значења сваки пут остварује у контексту одређеног парадигматског низа, тако и свакој другој граматичкој јединици, независно од њене сложености и њених физичких карактеристика, ваља приступати не из угла њеног порекла и генетске или случајне повезаности са јединицама другог ранга и функције, него у контексту јединица са којима стоји у парадигматском односу. Чињеница да је већина префикса по фонолошкој структури, каткад и по значењу једнака предлозима не обавезује да се префикси уздижу на ранг лексичких основа, што се чини кад се реч у чијој се структури појаве оквалификује као сложена реч.¹⁸ Повезивањем пре-

¹⁶ За разлику од деривационих, значења флективних морфема имају много ширу контекстуалну условљеност, односно, граматичка значења облика са флективним морфемама су условљена како односом граматичка основа : флективна морфема, тако и местом обликоване јединице у ширем, синтаксичком контексту. То говори да су значења деривационих морфема знатно „пунија“ од значења флективних, јер се остварују на равни само једне релације. Исп. *женица* или *женин*, са јасним садржајем деривационих морфема, у односу на облик *жене*, који је акценат и синтаксичко окружење дефинисати као Г јд., Н, А или В мн. именице *жена*, или пак као 3. л. мн. презента гл. *жениши*).

¹⁷ Кад се јединица истих физичких карактеристика изговори самостално, као глас, а не као јединица граматички организованог низа, она постаје узвик и самостално обавља одређену комуникативну улогу: нарочито интонираним, продуженим изговором гласа *a* може се потврдити (коначно) разумевање оног што се чуло, обавестити саговорник да се није разумела, односно није добро чула поруку, зачудити се над оним што се чуло и сл.

¹⁸ Када се реч *на* употреби као самостална језичка јединица у одређеном контексту (дијал. *На!*), она се никако неће повезивати са предлогом истих физичких ка-

фикса са предлозима имплицитно се шаљу поруке о важности формалних сличности у језику, а језик савршено функционише управо из разлога што физички исте јединице у њему могу остваривати бројне, функционално различите улоге. Ово својство знакова у језику на аутентичан је начин, у објашњењу термина *ајосема*, описивао Сосир (2004: 103): „Апосема = леш семе. Ово упоређивање се вероватно може одобрити, то јест није опасно. Али опасност је у томе што леш остаје и даље организован према својој анатомији, док се у речи анатомија и физиологија мешају због начела конвенционалности“.

2.3. Саставни делови сваке речи са префиксом и основом разликују се управо у томе што је префикс јединица са типским, граматичким значењем, док је коренска морфема (или творбена основа) јединица са појединачним, у великој мери аутономним значењем. Сходно овом, основна разлика у значењу лексема насталих од две коренске морфеме и оних насталих од коренске морфеме и афикса је у томе што лексеме првога типа свој настанак и своје значење заснивају на семантичко-граматичким односима јединица са претежно аутономном, лексичком семантиком (*белокос*, *јароброд*, *свејлојлав*, *дангубићи* и сл.), док значења лексема насталих повезивањем коренске морфеме и афикса проистичу из односа јединице са појединачним, аутономним значењем и јединице са типским, контекстуално условљеним граматичким значењем. Независно од тога да ли реч настаје префиксацијом или суфиксацијом, или пак суфиксално-префиксалном творбом, њено семантичко језгро је у творбеној основи, а финализација значења почива на односима афикса и творбене основе.

Слично афиксима, врло је висока контекстуална условљеност граматичких значења већине непунозначних речи, па и већине предлога. Само се предлози који су у функцији исказивања једне врсте значењског односа (чиме су у извесном смислу „заштићени“) неће појављивати у префиксалним позицијама. Такви су дативски предлози: *к(а)*, *јрема* и *ујркос*, предлози који прецизирају узрочни или просторни однос уз генитив, као: *због*, *јоред*, *крај*, *код* и сл.¹⁹ На другој страни, различите врсте значењских односа које нпр. предлог *о* прецизира уз локатив (*говорим о чивилуку*; *виси о чивилуку*) или уз акузатив (*окачи о чивилуку*)²⁰, показатељи су његове десемантизованости, што му

рактеристика, него ће исказати значење које бисмо исказали императивном реченицом *Узми!* — реченицом са перформативним глаголом (*Дајем ти / Поклањам ти / Предајем ти*), или реченицом типа *Ево ти (кључ)*.

¹⁹ Предлози који поред просторног прецизирају и друге типове падежних односа, нпр. временски (*од*, *до* уз генитив и сл.), неће имати ова системска ограничења. Није ми познато да ли су истраживане сличне условљености, и колико су ове карактеристике предлога условљене структуром (пореклом) или неким другим, секундарним карактеристикама. Запажено је да изразита поливалентност и „ширина синтаксичко-семантичких служби“ карактерише управо примарне предлоге (Грицкат 2003: 11).

²⁰ У речницима је за предлоге који не учествују у префиксацији издвојен мали број, у основи јасно повезаних значења: *због* 1 значење, *ка* 4, *код* 6, *након* 1, *јрема* 2 и сл. (РСС). Насупрот овом, за поједине предлоге који учествују у префиксацији (нпр. *за* и *на*) потврђено је по неколико десетина различитих значења (Клајн 2002: 246, в. Грицкат 2003).

омогућује да мења своје системске функције и да се појављује са новим граматичким значењима. Колико контекстуални оквири (падежни облик и значење именичке речи уз коју се везује) предлога као слободне граматичке јединице условљавају тип значењског односа који он прецизира (исп. *џасџи на земљу*, *џасџи на грану*, *џасџи на џаметџ*), у много већој мери контекстуални оквири (граматичко-семантичке карактеристике творбене основе) опредељују значење префикса као везане творбене јединице. Разлике међу значењима префикса као неслободне јединице која се везује за основе категоријално различитих речи отприлике су једнаке, или чак и веће од разлика у значењу суфикса везаног за различите типове творбених основа.²¹ Исти префикс везан за именичке, придевске и глаголске основе уносиће у новонасталу реч потпуно различите типове значења.²² Префикси се могу донекле повезивати са предлозима као врстом речи само кад се везују за именичке основе. Само донекле, јер се основна функција предлога као релационе речи поништава онда када он постане префикс, а та функционална разлика између префикса и предлога никако не може бити занемарљива ако се има у виду чињеница да предлози припадају класи речи која у целини почива на својим релационим граматичким значењима и функцијама. Предлог никад не утиче на појмовни садржај именице уз коју се везује, док префикс заједно са именичком основом увек гради лексичку ознаку за нов појмовни ентитет, различит од појмовног значења мотивне речи. Примера ради, у значењу лексеме *џодбрадак*, настале суфиксално-префиксалном творбом, префикс *џод-* само наговештава тип просторног односа који се прецизира предлогом *џод* са инструменталом, док суфикс *-ак* исти тај однос неутрализује²³ и изведену реч своди на самосталну, ванконтекстуалну ознаку за „део тела испод браде“.²⁴ У придеву *џодједнак* префикс *џод-* се ни семантички ни

²¹ У српским граматицама се недовољно истиче то да су префикси и суфикси најчешће полисемичне јединице, да се тип значења изведене речи не сме схватити као исход од значења афикса, него је увек амалгам појединачног значења коренске морфеме и једног од могућих значења одређеног афикса, односно афикса (в. напомену 22).

²² Исто као и суфикси. Примера ради, из везе суфикса *-ица* са основама именица женског рода настаје именица са деминутивним и(ли) хипокористичким значењем (*кућица*, *женица*, *шљивица*); суфикс *-ица* ће се остварити као моцион суфикс кад се веже за основе речи са значењем живог створа мушког пола (*лав* : *лавица*; *учишељ* : *учишељица*, *кувар* : *куварица*); ако се веже за присвојни придев изведен од мушког личног имена, *-ица* ће значити супругу лица чије је име у основи (*Хасанагиница*, *Гојковица*); суфиксом *-ица* ће се поименичавати придеви, па ће именице типа *Белица*, *Црница* (реке), *црница* (врста трешње) постати називи за објекте или појаве у чијој се перцепцији издваја одређено својство; лексеме са значењем *nomina loci* настају из везе суфикса *-ица* (или његовог деривата *-оница*) са глаголским основама (*сјаваоница*); из везе истог суфикса са нешто друкчијим глаголским основама настаће именица са значењем лица као носиоца особине (*сјавалица*, *џијаница*, *свађалица*) и сл.

²³ Небитно је да ли у овим начинима творбе имамо трочлану структуру, као у наведеној лексеми, или двочлану, као у *Подгор*. Релациону улогу предлога у овим структурама поништава и изостанак падежног наставка, те је у тим околностима и сам префикс способан да са мотивном речју гради ванконтекстуалну ознаку за одређени стварносни сегмент.

²⁴ Нарочит значењски однос према мотивној речи карактеристика је именских твореница са префиксима који не учествују у творби глагола: творенице са предло-

функционално не може довести у везу са предлогом *иод*, као што се са другим предлозима не могу повезивати ни много продуктивнији префикси за творбу нових придева или прилога, какве имамо у *иредобар*, *иравише*, *иодобар*, *иовише*, *омален*. Функционалне везе предлога са префиксом посебно се не могу тражити у вези било ког префикса са глаголским основама (в. Клајн 2002: 177). Граматичка значења префикса и лексичка значења мотивних глагола условљавају широки спектар разлика у типовима значења глагола са истим префиксом.²⁵ То је допринело да се у Творби речи И. Клајна (2002) већина поглавља посвећених одређеном префиксу закључује, или су се могла закључити констатацијом типа: „Ма колико умножавали семантичке категорије, увек ће бити глагола који се не могу уклопити ни у једну од њих“ (254, *за-*), или: „Изван ове класификације морају остати глаголи у којима је промена значења, у односу на прост глагол, сасвим непредвидљива“ (258, *на-*).

Дакле, посматрано са граматичко-семантичког аспекта, не постоји ниједан разлог да се префиксација одваја од суфиксације: типови значења које у творене речи, посебно у глаголе, уноси одређени префикс нису ништа аутономнији од типова значења која се могу исказати одређеним суфиксом. Уосталом, глаголски вид као лексичко-граматичка категорија исказује се и једним и другим творбеним афиксом (исп. *викайџи*, *иовикайџи* : *викнуџи*, *чекайџи* : *дочекайџи*). Ако је значење један од критерија за поделу творбених јединица на коренске морфеме и афиксе, онда не постоји ниједан разлог да префикси стоје на вишој хијерархијској равни од суфикса: као типови афикса, обе јединице своја творбена значења остварују тек у вези са творбеним основама за које се везују. Против посебног статуса који се даје префиксацији иде и чињеница да се категорија глаголског вида, која углавном почива на префиксацији, укључује у граматичке категорије, и да су разлике између мотивног глагола и глагола са префиксом толике и такве природе да се постављају питања „јесу ли видски парњаци две или једна лексичка јединица“ (в. Ивић 2001: 1–5). Таква се питања не постављају у вези са било којим суфиксом, пре свега са именичким или придевским (тј. са суфиксалном изведеницом у односу на њену мотивну реч).

2.4. На другој страни, кад се граматичке речи међусобно повезују, настаје нова, сложена граматичка реч (као *исџод*, *изнад*). Сложеницом се мора сматрати и сваки предлог који у својој структури поред предлога има и лексичку реч са предлошком, граматичком функцијом (нпр. *усред*, *уврх*).

гом/префиксом *међу* карактерише појмовна повезаност са мотивном речју и релациона значењска компонента, нпр. *међувреме*, *међуречје*, док је предлогу/префиксу *без* творбену функцију у именским речима вероватно омогућило учешће у опозицији квалификативни генитив : квалификативни инструментал (нпр. *безбрад* 'човек без браде' : *брадаш* 'човек са брадом'; исп. Радовић-Тешић 2002: 68–71, 25–35).

²⁵ И. Грицкат је за седам продуктивних префикса у глаголским твореницама утврдила по 10–15 значења (Клајн 2002: 247).

Чини се да у префиксацију не треба укључивати одричну речцу *не*, која се битно разликује од свих префикса, пре свега по томе што у њој увек, у вези са било којом лексичком основном, претеже значење слободне јединице. (За разлику од осталих аутора, Стевановић (1975) речцу *не* не укључује у префиксе.) Стабилност значења одричне речце *не* чува њена стална опозиција, речца *да*: као обележен опозитни члан речца *не* има врло прецизна значења, имуна на синтаксичко окружење. Она је друкчија и по томе што се за разлику од свих осталих грама-тичких (и свих других) речи односи на садржај јединица различитог нивоа (исп. *Да,*) *Петар је дошао* : *(Не,) Петар није дошао* и сл.), чак и надреченичног, али и на вербално неисказане мисаоне или стварно-сне утиске. У зависности од значења речи за коју се везује, *не* ће скоро по правилу значити или негацију или супротност. Уосталом, *не* је само по себи и негација и супротност неизреченом или изреченом *да*. Према контекстуалном значењу именице *човек* 'добар (карактеран) човек', што подразумева 'да, (заиста) човек', — супротност, али истовремено и вид негације је *нечовек* 'лош (бескарактеран) човек'. Разлика коју у значење мотивне именице²⁶ или придева уноси одрична речца *не* није битно друкчија од значења која та речца носи у негацији глаголског садржаја (*седим* : *не седим*, *имам* : *немам*). На посебан статус одричне речце *не* указује и потреба да се правописом регулишу начини њеног писања уз реч за коју се везује, или на коју се односи.

Карактеристике заменица и заменичких прилога који у својој структури имају неку од граматичких речи указују на то да заменице, гледано и са овог, творбеног аспекта, припадају посебној класи речи, заменичких или деиктичких, подједнако различитој и од лексичких и од граматичких речи. Граматичке јединице *и-*, *ни-* и *не-* у финализацији значења сложене заменичке речи (*неко*, *некад*, *никад*, *нико*, *икад*, *ико* и сл.) „су у најмању руку равноправне са заменицом у другом делу“ (Клајн 2002: 130): заменицама *ко* и *неко* заједничко је само везивање за људско биће (лице), као што су прилозима *кад* и *кашкад*, или *где* и *гдегде* једине заједничке димензије време, односно место.

3.0. Уколико префиксацију искључимо из творбе слагањем, преостају две, у основи врло сличне могућности:

(1) да се префиксација издвоји у засебан тип творбе, одвојен и од слагања и од суфиксације, односно од извођења. Термини *извођење* или *деривација*, опозитни терминима *слагање* или *композиција*, у том би случају изгубили значај, односно, — нестало би полазиште за глобалну поделу творених речи на изведене и сложене.

(2) да се префиксација и суфиксација посматрају као подтипови творбе извођењем, односно подтипови *деривације*, којима би се прикључио и трећи подтип, суфиксално-префиксална творба. На тај би се начин задржала бинарност *деривација (извођење)* : *композиција (слага-*

²⁶ Одричну речцу *не* могу примити само именице са атрибутивним значењем (или са атрибутивном значењском компонентом), апстрактне и глаголске именице (в. Клајн 2002: 183–184).

ње), а у оквиру ова два основна начина творбе поновиле би се бинарности: *суфиксација, њрефиксација : суфиксално-њрефиксална њворба и слагање : комбинована (сложено-афиксална) њворба.*

3.1. Недавно је по првом моделу творбе речи у српском језику представио И. Клајн (2002). По речима аутора, у модерној лингвистици је преовладало мишљење да су префиксација, суфиксација, конверзија и композиција „четири засебна и равноправна поступка творбе речи“ (6), заступљена и „у једној од најбољих модерних граматика енглеског језика“ (180). Иако је изложено низ чињеница које префиксацију повезују са суфиксацијом, аутор се определио за издвајање суфиксације и префиксације у „два посебна начина творбе, али међусобно блиска (и једнако различита од композиције)“ (179–180). Константовано је да би се ова два, међусобно блиска творбена начина, могла објединити у једну категорију и назвати *афиксацијом* или *извођењем* (деривацијом), што би дало простора да се, пре свега за образовне потребе, задржи традиционална подела речи на *њросије, изведене и сложене* (80). Вероватно су практични разлози условили и да се речи настале префиксацијом нађу у првој књизи, заједно са слагањем. То, ипак, указује и на ауторову потребу да што мање одступи од традиционалног приступа творби речи. Иако наглашава да префиксацијом, као и суфиксацијом, нова реч настаје од основе једне речи, што је дефиниција извођења, аутор се опредељује да, „будући да је код нас уобичајено да се под изведеницама подразумевају само речи са суфиксом“ (180), у овом раду термин извођење не примени и на речи са префиксом. Међутим, иако овај модел садржи у себи мање одступања од традиционалног приступа творби речи у српском језику,²⁷ он је, у контексту општег погледа на творбу речи и на природу творбених јединица, о чему је потребно водити рачуна пре свега због општеобразовних потреба, — сложенији од другог модела.

На сличан је начин представљена творба речи у Приручној граматици хрватског језика (Барић et al. 1979). У уводним разматрањима везаним за творбу речи издвајају се *извођење* и *слагање* као два основна творбена начина (223), док се у детаљном прегледу творбених начина наведено двојство не види, јер је свим творбеним начинима и подначинима дат исти ранг. Закључак се на глобалном плану може извести на основу редоследа: *суфиксална њворба, њрефиксална њворба, суфиксално-њрефиксална њворба, слагање, срасијање, сложено-суфиксална њворба*. Разлика између изведеница и сложеница је у томе што је изведеница у „творбеној вези са једном ријечју“, а сложеница са двама речима (223). Иако се „префиксалне творенице“ јасно одвајају од сложеница, где су „према граматичкој традицији“ укључиване

²⁷ Аутор даје и студиозан преглед досадашњих приступа творби речи, а посебно префиксацији у значајнијим граматикама и студијама из области творбе у српском језику (5–12, 173–182). Битних промена у приступу начинима творбе речи нема ни у новјим основношколским граматикама које у том прегледу нису заступљене (Кликовац 2002, Ковачевић/Савић 2005, Тежак/Бабић 2003). Такав приступ је оправдан из педагошких разлога, — новине у научним приступима примењују се у настави силазном путањом, од виших ка нижим образовним нивоима.

(230), за њих се доследно користи термин „твореница“ а никад термин „изведеница“. Све ово указује на извесну неодлучност, бар у вези са темељним питањем које се само намеће: ако речи настале префиксалном и префиксално-суфиксалном творбом нису сложенице, да ли се оне прикључују изведеницама?²⁸

3.2. Други модел се, са извесним разликама, примењује у новијим граматицама великих европских језика, руског и немачког. У Академијиној граматици руског језика (Руска грамика) све творене речи су подељене у две велике групе: I. Речи које у својој структури имају „одну мотивирующую основу“, са 7 творбених начина: суфиксација, префиксација, постфиксација, суфиксално-префиксални начин, суфиксално-постфиксални начин, и супстантивизација; и II. Речи које у својој структури имају „более чем одну мотивирующую основу“, са 4 творбена начина: слагање, сложено-суфиксална творба, срastaње, и абривиација (138–139).²⁹

Суфиксација и префиксација су експлицитно повезане и подведене под исти творбени поступак, деривацију, у једној од новијих студија о творби речи у немачком језику (Флајшер/Барц 1992).³⁰ Тамо се поред деривације издвајају композиција и начини творбе речи без морфолошко-структурних поступака, лексикализација и конверзија.

На сличан би се начин могла представити и творба речи у српском језику, уз уважавање бинарних опозиција на различитим нивоима појмовног гранања.

Да закључимо. Кад речи анализирамо са аспекта структуре, значења и степена самосталности њихових структурних делова, уочавамо да се у њиховом саставу могу појавити јединице као носиоци појединачних, у великој мери аутономних значења, које називамо коренским морфемама и(ли) творбеним основама, и јединице са типским, контекстуално условљеним граматичким значењима, које називамо афиксима. Нису слободне, и не могу самостално функционисати све коренске морфеме, као што ни афикси углавном нису слободни. Дакле, разлика између афикса и коренске морфеме није првенствено у слободи употребе, него у значењу. Реч у чијој се структури не могу издвојити засебни елементи било кога значењског типа спада у просту или неизведenu реч. Односно, ако коренска морфема, која има или нема своју породицу, самостално функционише у језику и носи одређено значење, она бива реч, проста и коренска или пунозначна. На исти начин, пот-

²⁸ У прегледаним граматицама и приручницима из творбе речи у српском језику неуједначен је и приступ прилозима са предлогом у првом делу (типа *наизглед*, *предвече*, *улудо*): укључују се у слагање или у конверзију, па чак истовремено и у слагање, и у конверзију.

²⁹ У овој је граматици у префиксацију укључена и творба заменичких речи типа *нишко*, *нигде*, *никогда*, *нешко*, *негде*. У творби прилога типа *чудом*, *силком*; *накосом*, *сновом*; *довеку*, *набок*, *накреси* и сл., какви су чести и у српском језику, препознаје се суфиксална, односно префиксално-суфиксална творба (в. напомену 28).

³⁰ О оваквим приступима творби речи у другим немачким и италијанским граматицама в. Клајн 2002: 179.

пуно супротан традиционалном, могли бисмо приступити и афиксима: ако афикс самостално функционише у језику, и остварује одређене граматичке функције и значења, он бива реч, проста и непунозначна или граматичка.³¹ Ово, наравно, не значи да у анализи треба повезивати префикс и предлог или префикс и речцу. Напротив, не постоји ни једна врста једнакости између парадигматских низова типа префикс и предлог: поједини предлози се никада не употребљавају као префикси (нпр. *ка*, *код*), као што се и поједини префикси никад не употребљавају као предлози (нпр. *ћро-*, *раз-*).

Иако је изнесена аргументација можда била и несвесно подстакнута Сосировим учењем, оно је дошло сасвим на крају, да из нешто друкчијег угла осветли однос између језичких чињеница које се тичу предлога и префикса о којима смо говорили: „Наш циљ је да покажемо да свака језичка чињеница постоји истовремено у сфери садашњости и у сфери прошлости, да из двеју различитих егзистенција она доноси не један већ обавезно два рационална израза, подједнако легитимна, од којих ни један ни други не могу да се избришу, успевајући тако да од једне исте ствари направе две; то без икакве игре речи, као и без икаквог неспоразума о ономе што смо управо назвали *сџвар*, наиме предмет посебне мисли, а не различиту представу о истом предмету“ (Сосир 2004: 43).

ЛИТЕРАТУРА

- Бабић 1986: Stjepan Babić, *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, *Nacrt za gramatiku*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- Барић et al. 1979: E. Barić, M. Lončarić, D. Malić, S. Pavešić, M. Peti, V. Zečević, M. Znika, *Priručna gramatika hrvatskoga književnog jezika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Белић 1949: Александар Белић, *Савремени српскохрватски књижевни језик*, *Наука о грађењу речи*, Народна књига, Београд.
- Белић 1958: Александар Белић, *О језичкој природи и језичком развијану*, I књ., Нолит, Београд.
- Грицкат 2003: Ирена Грицкат, *О предлогу за у српском језику*, *Јужнословенски филолог* LIX, САНУ — Институт за српски језик САНУ, Београд, 11–16.
- Ивић 2001: Милка Ивић, *О изв. „видским њарњацима“ — из новог угла*, *Јужнословенски филолог* LVII, САНУ — Институт за српски језик САНУ, Београд, 1–5.
- Клајн 2002: Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику*, *Први део, Слагање и њрефиксација*, Завод за уџбенике и наставна средства — Институт за српски језик САНУ — Матица српска, Београд.
- Клајн 2003: Иван Клајн, *Творба речи у савременом српском језику*, *Други део, Суфиксација и конверзија*, Завод за уџбенике и наставна средства — Институт за српски језик САНУ — Матица српска, Београд.
- Кликовац 2000: Duška Klikovac, *Semantika predloga*, Filološki fakultet, Beograd.
- Кликовац 2002: Душка Кликовац, *Грамаџика српскога језика за основну школу*, Српска школска књига, Београд.
- Ковачевић/Савић 2005: Милош Ковачевић, Бранко Савић, *Српски језик и кулџура изражавања за девети разред основне школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево.

³¹ Даље би се могло констатовати да је у српском језику честа самостална употреба префикса: у самосталној употреби префикси постају предлози и прецизирају типове односа у које се различити ентитети доводе у комуникацији.

- Кристал 1988: Devid Kristal, *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Nolit, Beograd.
- Мартине 1973: Andre Martine, *Jezik i funkcija*, Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.
- Миновић/Ајановић 1981: Dr M. Minović, M. Ajanović, *Srpskohrvatski/hrvatskosrpski jezik*, Svjetlost — Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Sarajevo.
- Петронијевић 1994: Божинка Петронијевић, *Неке новине у науци о њворби речи*, Зборник Матице српске за филологију и лингвистику XXXVII, Нови Сад, 469–479.
- Поповић 2003: Љубомир Поповић, *Трочлане јоделе у грамајшкима М. Сјевановића*, Научни састанак слависта у Вукове дане 32/3, МЦП, Београд, 7–19.
- Радовић-Тешић 2002: Милица Радовић-Тешић, *Именице с префиксима у српском језику*, Институт за српски језик САНУ, Београд.
- РМС: *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Матица српска, Нови Сад, 1967–1976.
- Руска граматица: *Русская грамматика, том I*, Академия наук СССР — Институт русског језика, Москва, 1980.
- Симић 1996: Радоје Симић, *Српска грамајшика за средње школе*, МХ „Актуел“, Београд.
- Сосир 2004: Ferdinand de Sosir, *Spisi iz opšte lingvistike*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci — Novi Sad.
- Станојчић/Поповић 2002: Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, *Грамајшика српскога језика, Уџбеник за I, II, III и IV разред средње школе*, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.
- Стевановић 1975: Михаило Стевановић, *Савремени српскохрватски језик I*, Научна књига, Београд.
- Тежак/Бабић 2003: Стјепко Тежак, Стјепан Бабић, *Gramatika hrvatskoga jezika, Priručnik za osnovno jezično obrazovanje*, Školska knjiga, Zagreb.
- Флајшер/Барц 1992: V. Fleischer, I. Barz, *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*, Unter Mitarbeit von Marianne Vsröder, Tübingen (према Петронијевић 1994).

S u m m a r y

Jovanka Radić

WORD-FORMATION WITH PREFIXES — DERIVATION OR COMPOSITION (Teaching and non-teaching aspects)

The traditional approach to word-formation, according to which word-formation with prefixes is a part of composition, has become inapplicable ever since new principles of morpheme division have been introduced into linguistics. Modern classification of both prefixes and suffixes as the same type of word-formation units — the affixes — whose functions and meanings differ substantially from those of root morphemes, calls for excluding prefixation from the realm of compound word-formation and joining it with suffixation. The connection of a number of prefixes with parts of speech, such as prepositions, cannot furnish the reason for placing prefixes into the same hierarchic rank with root morphemes, units with an autonomous semantics. When derivatives with a prefix and a single motivational base are assigned to the category of compounds and, word-formationwise treated the same as words containing two motivational bases in their structure (e.g. *napisati* and *krasnopisati*), the prefix is implicitly understood as being equal to the root morpheme. The author traces functional and semantic features of prepositions as part of speech, as well as functioning of language units with the same physical characteristics on various levels of language structure, and offers a series of hitherto not presented arguments in favour of joining prefixation and suffixation into a single word-formation model, namely derivation. The clash of diachronic and synchronic, traditional and modern, in the approach to word formation and to word-formation units, appears to be a problem in teaching Serbian.